

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Stereotipiškai apie stereotipus

2013-06-03

ŽURNALAS: KNYGŲ AIDAI

TEMA: RECENZIJOS

AUTORIUS: Darius Staliūnas

DATA: 2013-06

Krzysztof Buchowski, Litvomanai ir polonizuotojai: Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2012, 608 p., iliustr., 1000 egz.

Dailininkas Zigmantas Butautis

2006 m. Lenkijoje išleista Krzysztofo Buchowskio knyga¹ pagaliau buvo išversta ir į lietuvių kalbą. Šio lenkų istoriko darbus Lietuvos tyrinėtojai gerai žino, dažnai juo remiasi, taip pat ir šia, prieš šešetą metų publikuota knyga. Tad suprantama, kad knygos vertimas yra pirmiausia naudingas plačiajai, istorija besidominčiai visuomenei, o ne tyrinėtojams. Iš karto reikia pasakyti, kad ši knyga yra reikšmingas istoriografinis lietuvių-lenkų ar Lietuvos-Lenkijos įvykis, ir nekyla jokių abejonių, kad ją vertėjo išversti į lietuvių kalbą.

Knygoje istorinė medžiaga sugrupuota chronologiniu principu: pirmame skyriuje rašoma apie XIX a. pabaigos – XX a. pradžios epochą; antrame nagrinėjami 1915–1922 m.; trečias skyrius yra apie tarpukario nuostatas, mitus ir stereotipus; ketvirtame skyriuje aptariamas Antrojo pasaulinio karo laikmetis.

Reikia pabrėžti, kad su didele dalimi knygoje pateiktų vertinimų galima sutikti ir apskritai bendra lietuvių-lenkų santykių trajektorija ar abipusiai vaizdiniai, aprašyti knygoje, atitinka ir lietuvių istoriografijoje vyraujančius vertinimus, skirtumas tik tas, kad lietuvių tyrinėtojai kol kas nėra pateikę tokio, gana ilgą istorinį laikotarpį apimančio, tyrimo. Labai svarbu ir tai, kad autorius aiškiai apibrėžė pagrindines analitines sąvokas – *mitą, stereotipą, atvaizdą* – kurios turėjo tapti instrumentais, padedančiais dekonstruoti ir sutvarkyti kalbėjimus apie „juos“ skirtinguose diskursuose. Labiausiai pavykę, mano supratimu, yra tie knygos poskyriai, kuriuose kalbama apie abipusius stereotipus tarpukariu (p. 317–331, 391–407), – jie geriausiai atitinka pradinį knygos sumanymą. Visiškai nekyla abejonių dėl to, kad bet kuris mokslininkas, tyrinésiantis XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės lenkų ir lietuvių

santykius ar abipusius vaizdinius, turės remtis ir šia knyga. Ypač recenzuojamos knygos autorių reikėtų pagirti už tai, kad jis ne tik analizavo šaltinius lietuvių kalba, bet ir gausiai rėmėsi lietuviška istoriografija. Vis dėlto knygoje yra tam tikrų problemų, į kurias ir norėčiau atkreipti dėmesį.

Knygos autoriaus manymu, „tarpukaris atrodo esąs svarbiausias laikotarpis, geriausiai atskleidžiantis tarpusavio santykių raidą per visą XX a. pirmą pusę“ (p. 13), todėl jam skiriama daugiausia dėmesio. Kitoje knygos vietoje tarpukario reikšmė suformuluota dar stipriau: „Požiūrį į lenkų ir lietuvių santykių istoriją, taip pat į pačius lenkus ir Lenkiją lėmė tarpukariu susiformavusi mitologija“ (p. 173). Tačiau jau pačioje knygoje galime rasti teiginių, verčiančių šiek tiek suabejoti tokiu apibendrinimu: „Daugelis tarpukario lietuvių lenkams priskiriamų savybių buvo kilusios iš tradicinio šlėktiškai lietuviško Karūnos gyventojų įsivaizdavimo“ (p. 317); „Reikia pažymėti, kad suvokimas, jog būtina priešintis lenkams, tapo besikuriančio Lietuvos valstybingumo pagrindu anksčiau, nei įvyko dalykai, kurie ilgiems metams apnuodijo lenkų ir lietuvių santykius. Pagrindinės lenkų kaip priešų įvaizdžio sudedamosios dalys susiformavo gerokai prieš konflikto, kuris kasdieniu supratimu buvo laikomas generolo L. Želigovskio akcijos padariniu, eskalaciją“ (p. 151-152). Mano pažintis su XIX a. pabaigos – XX a. pradžios šaltiniais leistų tvirtinti, kad plačiąja prasme jau tuo metu lietuvių visuomenėje susiformavo esminiai lenko vaizdinio elementai; tarpukaris tik įtvirtino masėse tuos mitus ir stereotipus. Gali būti, kad Buchowskio išvada apie tarpukario svarbą yra tikslesnė, kai kalbama apie lietuvių vaizdinį lenkų visuomenėje, bet šiuo atveju recenzento kompetencija, iš tiesų, yra ribota.

Be to, nepaisant minėtų labai vykusių analitinių kategorijų (*mitas, stereotipas, atvaizdas*) definicijų knygos pradžioje, vėliau jos vartojamos labai retai, tad skaitytojui lieka nelabai aišku, kur yra stereotipai, kur atvaizdai, o kur – mitai. Kartu knygoje yra ir didesnė problema, susijusi su tiriamuoju objektu – čia rasime siužetų, kurie, be jokios abejonės, galėtų patekti į abipusių vertinimų problematiką, tačiau lygiai taip pat autorius daug rašo apie santykius tarp dviejų tautinių grupių (jų elitų) ar tarpvalstybines problemas, politines ateities projekcijas ir panašius klausimus. Suprantama, kad, pavyzdžiui, politinės istorijos visiškai ignoruoti tokioje knygoje nebūtų tikslinga, tačiau tokius – šalutinius – siužetus reikėtų tvarkingai atskirti nuo pagrindinio tiriamojo objekto.

Kita problema, su kuria susiduriame Buchowskio knygoje, susijusi su nekritišku šaltiniuose vartojamų sąvokų pavertimu analitinėmis kategorijomis. Ypatingo dėmesio šiame kontekste nusipelno *senalietuvių (senųjų/istorinių lietuvių)* ir *jaunalietuvių* sąvokos. Iš pradžių (p. 38-39, 126) autorius pažymi, kad taip, t. y. kaip *senalietuvius* save apibūdindavo kai kurie XX a. pradžios bajorai, o vėliau (p. 129) šią terminiją be jokių paaiškinimų naudoja kaip analitines kategorijas. Šioje vietoje verta pažymėti, kad labai greitai šie terminai kaip analitinės sąvokos buvo pradėtos vartoti ir kai kurių Lietuvos istorikų. Štai Alfredas Bumblauskas, remdamasis Buchowskio tekstais, tvirtina, kad kova dėl Vilniaus – tai ne tiek lietuvių-lenkų konfliktas, kiek pilietinis karas². Tiesa, Bumblauskas daro tam tikrą išlygą: kadangi vienas iš tų *senalietuvių* – Lucjanas Želigowski – dėjosi su Lenkija, tai jis esą tokiu būdu išdavęs Lietuvos idėją³. Kitame straipsnyje pažymima, kad Želigowski „manipuliavo Lietuvos vardu“⁴. Čia turėtų kilti pagrįstas klausimas, kas gi tuomet „lietuviška“ yra *senalietuvio* pažiūrose, jei jis „manipuliavo Lietuvos vardu“ ir dėjosi su Lenkija? Nekvestionuoju šiuo atveju

tokios terminijos (senalietuvių ir naujalietuvių) kaip analitinių kategorijų vartojimo istoriniuose tyrimuose. Iš tiesų „naujalietuviais“ vadinant su modernia – etnolingvistine – lietuvių besitapatinančius visuomenės veikėjus, „senalietuvių“ tipui galima priskirti tuos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lenkakalbius asmenis Lietuvoje ar Baltarusijoje, kurie nuoširdžiai buvo lojalūs istorinės Lietuvos kaip daugiau ar mažiau savarankiškos valstybės atkūrimo idėjai. Tokių, kaip žinia, buvo galima rasti tiek tarp krajovaldymo demokratų, tiek – su išlygomis – konservatyviojoje krajovaldymo dalyje. Šioms grupėms priskirtini asmenys nepritarė lietuvių tautiniame judėjime dominavusiam tautinės valstybės sukūrimo modeliui, tačiau lygiai taip pat jiems buvo nepriimtini ir aneksionistiniai lenkų planai, todėl rivalizacija dėl Vilniaus – tai ne „senalietuvių“ ir „naujalietuvių“ susidūrimas, o dviejų modernių nacionalizmų – lenkų ir lietuvių konfliktas⁵.

Dalis problemų šioje knygoje, mano supratimu, kyla dėl, pavadinkime, „lenkiško“, o ne nešališko recenzuojamos knygos autoriaus požiūrio į aptariamas problemas. Ne vienoje vietoje autorius „išsидуoda“, kad jis žino, kaip teisingai turėjo pasielgti jo aprašomi istoriniai veikėjai: „Santykių normalizavimo ir oficialių kontaktų atnaujinimo periodas (1938–1939) buvo pernelyg trumpas, kad padarytų kokią nors įtaką abipusėms nuostatoms. Daugeliu atvejų trūko ir valios, ypač lietuvių, tokiems pokyčiams vykdyti“ (p. 494). Kitoje vietoje Buchowskis rašo, kad kariniame konflikte po Pirmojo pasaulinio karo lenkų politinių jėgų pozicija buvo nulemta ne „grobikiškų siekių“, o „tvirto įsitikinimo“, jog „buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse gyvenančios tautos yra nesubrendusios“ (p. 183). Ne „grobikiškais“ tokius siekius galime vadinti tik tuo atveju, jei manysime, kad tyrinėtojas, aprašydamas istorinius procesus, gali vadovautis ta pačia logika kaip ir jo aprašomi istoriniai personažai.

Kitas epizodas, kai autorius perima aprašomų istorinių veikėjų logiką, susijęs su teiginiu, kad lietuvių tautinis judėjimas yra Rusijos imperinės valdžios intrigos produktas. Tiesa, Buchowskis šiuo atveju visiškai nesusitapatina su XX a. pirmos pusės lenkų visuomenės veikėjais, kurie lietuvių nacionalizmą laikė prieš lenkus nukreipta carinės valdžios „diversija“, tą mintį šiek tiek pakoreguodamas teiginiu, kad reikia atsižvelgti ir į kitas priežastis, paskatinusias lietuvių tautinio judėjimo atsiradimą (socialinis lietuvių valstiečių antagonizmas su bajorais; senosios, LDK laikus siekiančios antipatijos Karūnai bei literatūrinės aspiracijos, p. 55–56). Labai klystume, jei manytume, kad ši tezė apie „rusišką ranką“ knygoje yra kaip nors moksliskai pagrįsta. Tiesa, Buchowskis keletą kartų tokią mintį vienaip ar kitaip pakartoja, tačiau arba ji nėra visiškai pagrindžiama (pvz., p. 78), arba remiasi abejotinais šaltiniais. Štai p. 69 knygos autorius rašo: „Tyrinėtojų nuomone, lietuvių tautinis judėjimas šiuo atveju įkvėpimo veikiausiai sėmėsi iš rusiško nacionalizmo tezių, nacionalizmo, kuris ieškojo vieningų, žinoma, rusiškų, šaknų beveik visose tautose, gyvenančiose europinėje imperijos dalyje“. Šiuo atveju Buchowskis remiasi dviejų autorių publikacijomis. Viena iš šių publikacijų yra Zitos Medišauskienės straipsnis apie Adomą Honorijų Kirkorą, kuris niekaip negalėtų būti laikomas lietuvių tautinio judėjimo veikėju. Kitoje vietoje remiamasi Česlovu Laurinavičiumi: „tuometinio lietuvių iš pažiūros neracionalaus valdančio elito poelgiams įtakos turėjo ir rusų slavofilų tradicijos, kurioms šis elitas pritarė. Lietuvių tautinio judėjimo ideologai iš esmės palaikė slavofilų koncepcijas, skelbiančias, kad lietuviai tradiciškai gyveno santaikoje su Maskva, kol atsirado lenkai ir buvo pasirašyta Lenkijos ir Lietuvos unija“ (p. 164). Iš

tiesų Laurinavičius rašo panašiai – jis dėsto slavofilų poziciją apie draugišką rusų ir lietuvių sugyvenimą iki to laiko, kol Lietuvoje pradeda reikštis lenkų įtaka ir leidžia suprasti, kad tos idėjos rado atgarsį lietuvių politiniame elite⁶. Tik čia yra pora problemų. Pirma, Laurinavičius perspėja, kad nereikėtų absoliutinti tokios išvados, o antra, ši jo tezė visiškai nėra pagrįsta empirine medžiaga.

Dar vienas panašus epizodas susijęs su tuo, kaip knygoje pristatomas modernaus lietuvių nacionalizmo santykis su žemaitiškumu: „O ligšiolinės „žemaičių liaudies“, dabar jau „sutautintos“, atstovai save vadino lietuviais ir manė turį išskirtinę teisę vartoti šį terminą. Istorinę Žemaitiją jie vadino Lietuva, reikšdami pretenzijas ir į kitas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes“ (p. 38–39). O juk ši koncepcija – apie modernaus lietuviškumo ištakas tik žemaičių liaudyje – XX a. pradžioje buvo plėtojama endekų. Galbūt taip, nelabai vykusiai, Buchowskis bandė atpasakoti XX a. pradžios lenkišką retoriką, tačiau skaitant knygą atrodo, kad tai paties autoriaus pozicija.

Šiame kontekste nestebina ir kai kurie labai reikšmingi netikslumai, susiję su carinės valdžios politika Lietuvoje. Štai, p. 54 rašoma, esą „Gubernijose, kuriose gyventojų daugumą sudarė lietuviai, dalyje mokyklų buvo įvesta lietuvių kalba kaip dėstomasis dalykas“, nors iš tiesų tokia situacija buvo tik Augustavo (vėliau, po teritorinės-administracinės reformos – Suvalkų) gubernijoje. Tame pačiame puslapyje teigiama, kad „Kauno krašto „liaudyje“ buvo ieškoma visuomeniškai aktyvių asmenų ir jiems siūloma karjera valstybinėse struktūrose“, nors realiai valstiečiai negalėjo daryti administracinių karjerų, nes išsilavinę katalikai, kad ir kilę iš etninių lietuvių, paprastai traktuoti kaip lenkai, kurių valdžia bandė atsikratyti ir mokymo institucijose, ir valdžios įstaigose. Dar toliau teigiama, kad po 1864 m. valdžia „populiarino“ leidinius „graždankos raidėmis“, tarsi nebūtų buvę 1865 m. įvesto draudimo. Šie netikslumai nestebina, nes jie Rusijos tautinę politiką lietuvių atžvilgiu rodo buvus gerokai švelnesnę, negu mes apie ją žinome iš šiuolaikinės istoriografijos. Tas kitoks nei dabartinėje lietuvių istoriografijoje atskleistas carinio režimo pobūdis, suprantama, leidžia lengviau pagrįsti tezę apie Rusijos valdžios inspirouatą lietuvių tautinį judėjimą.

Gali būti, kad ir kitas knygoje pasitaikantis netikslumas yra sąlygotas tos aplinkybės, kad Buchowskis neišsivadavo iš lenkiškame diskurse pateiktų lietuvių tautinio judėjimo interpretacijų. Turiu omenyje autoriaus teiginį, esą lietuvių tautinis judėjimas etninę Lietuvą tapatino su istorine ir reiškė teritorines pretenzijas į visas buv. LDK žemes. Nors lietuviškas „mentalinis žemėlapis“ dar galėtų sulaukti detalaus tyrinėtojo žvilgsnio, tačiau principinė lietuvių politinio elito pozicija XX a. pradžioje yra aiški – tik dalis istorinės Lietuvos buvo traktuojama kaip etnografinė Lietuva ir būtent tokia teritorija, kurioje, be kita ko, lietuviai turėtų sudaryti daugumą, turėjo nubrėžti modernios valstybės sienas.

Šiame kontekste galima būtų pakoreguoti ir kitą Buchowskio teiginį. Jis rašo, kad svarbiausias lietuviškumą nusakantis kriterijus buvo etninė kilmė: „Tautiškumas buvo pripažintas įgimta savybe, nepriklausančia nuo žmogaus valios, perduodama iš kartos į kartą. Vieninteliu determinantu buvo pripažįstami kraujo ryšiai. Kalbos kriterijus irgi buvo laikomas antraeilium“ (p. 70). Iš tiesų lietuvių nacionalizmas – tipiškas primordializmo atvejis. Tačiau Buchowskio pateikta interpretacija, kai esminis tautiškumą nusakantis kriterijus yra kilmė, o kalba tėra tik „antraeilis“ dalykas, mano supratimu, gerokai supaprastina situaciją. Reikalas tas, kad į tapatybių ideologijas

arba, paprasčiau sakant, į tai, kaip politiniai elitai konstruoja tapatybes, turėtume žiūrėti kontekstualiai; dar kitaip pasakius, turime prisiminti, kad nacionalizmai turėjo tiek „vidines“, tiek ir „išorines“ funkcijas. „Kalbėdamiesi su kitais“ lietuvių tautinio judėjimo lyderiai sprendė vienus uždavinius, o siekdami valstiečius paversti lietuviais (Eugen Weber) – jau visai kitus. Tai štai tada, kai buvo galvojama apie vidinę grupės konsolidaciją, neabejotinai dauguma lietuvių tautinio judėjimo lyderių skelbė, kad kalba esanti esminis tautiškumo požymis, – lietuvis yra tik tas, kuris kalba lietuvių kalba. Tuo tarpu sprendžiant „išorines“ problemas, – pavyzdžiui, kai reikėdavo pagrįsti pretenzijas į teritorijas, kuriose lietuviškai kalbančių gyventojų buvo labai mažai, arba kai buvo apeliuojama į bajorijos prigimtinių tautiškumą, – jau buvo pasitelkiami kiti veiksniai, taip pat ir etninės kilmės argumentas.

Yra knygoje ir smulkesnių netikslumų. Joje rašoma, kad pirmosios lietuviškos partijos buvo įkurtos tik 1905 m., kai gerai žinoma, jog tiek socialdemokratai (1896), tiek demokratai (1902) jau iki revoliucijos buvo sukūrę partijas. Tiesa, kai kurie netikslumai bus atsiradę ne dėl autoriaus kaltės, tad kartais pravartu prieš pradėdant (kad ir mintyse) kritikuoti autorių, pažvelgti į originalą. Verta nurodyti keletą klaidų, atsiradusių verčiant knygą į lietuvių kalbą. Lietuviškame tekste atsiradęs „1864 m. sukilimas“ (p. 53, 57, 76, 84, 112, 115) akivaizdžiai yra klaidingas „Sausio sukilimo“ „vertimas“ į lietuvių kalbą. Netiksliai išverstas ir sakinys apie lietuviškos spaudos tradiciniais rašmenimis draudimą: „Antai 1864 m. cariniai valdininkai užsakė daugybę publikacijų lietuvių kalba, spausdintų lotyniškais rašmenimis, kartu populiarindami spaudą graždankos rašmenimis“ (p. 54). Panašu, kad čia lenkiškas žodis *zakazać* ('uždrausti'; žr. knygą lenkų kalba, p. 37) sumaišytas su rusišku *zakazat'* ('užsakyti'). Netiksliai išverstas ir sakinys knygos „Pabaigoje“: „Lenkų ir lietuvių konfliktas per Pirmąją pasaulinę karą (1918–1922) išlaisvino didžiulį abipusės neapykantos potencialą“ (p. 492). Suprantama, kad Buchowskis žino, jog 1918 m. Pirmasis pasaulinis karas baigėsi, o ne prasidėjo: *W czasch konfliktu polsko-litewskiego z lat pierwszej wojny światowej i okresie 1918–1922 uwolnił się ogromny potencjał wzajemnej niechęci* (knyga lenkų kalba, p. 367).

Ši recenzija neturėtų atbaidyti potencialių Krzysztofo Buchowskio knygos skaitytojų. Verta pabrėžti dar kartą, kad monografija yra vertinga ir įdomi tiems, kurie domisi XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės lenkų–lietuvių abipusėmis percepcijomis. Tačiau recenzijoje norėta atkreipti dėmesį į kai kurias, gal ne visiškai pagrįstas autoriaus tezes, turinčias nemažą potencialą išpopuliarėti moksliniuose ir paramoksliniuose tekstuose.

¹ Krzysztof Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeżenie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok: Wydawnictwo uniwersytetu w Białymstoku, 2006.

² Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir paveldo „dalybos“ istoriografijose“, in: *Lietuvos Didžiosios kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“*, sudarė Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, (ser. *Lietuvos istorijos studijos*), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 63; taip pat žr. Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos“, in:

Lietuvos istorijos studijos, 2009, t. 23, p. 132; Eglė Burbaitė, „1791 m. spalio 20 d. „abiejų tautų tarpusavio išado“ istorinė reikšmė ir aktualumas“, in: *Istorija*, 2009, t. 73, in: http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=169&Itemid=60, (2013-02-05); „Alfredas Bumblauskas: Kova dėl Vilniaus buvo pilietinis konfliktas“, in: <http://www.delfi.lt/archive/print.php?id=18950675>, (2013-02-05).

³ Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir paveldo „dalybos“ historiografijose“, p. 63-64.

⁴ Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmestos alternatyvos“, p. 132.

⁵ Plačiau mano ir Rimanto Miknio požiūris į šią koncepciją išdėstytas: „The „Old“ and „New“ Lithuanians: Collective Identity Types in Lithuania at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries“, in: *Forgotten Pages in Baltic History: Diversity and Inclusion*, edited by Martyn Housden and David J. Smith, Amsterdam, New York: Rodopi, 2011, p. 35-48.

⁶ Česlovas Laurinavičius, *Politika ir diplomatija: Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1997, p. 235.